

L.K.MEYBULLAYEVA

e-mail: leylanezerova89@gmail.com

Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində

Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci

(Sumqayıt şəh., Heydər Əliyev pr., 37)

“QARABAĞNAMƏ”LƏRİN SÜJET-TƏHKİYƏ STRUKTURUNDA PAREMIOLOJİ VAHİDLƏRİN FUNKSİYASI

Açar sözlər: Qarabağnamə, salnamə, paremioloji vahidlər, süjet, təhkiyə

Ключевые слова: Карабах-наме, хроника, паремнологические единицы, сюжет, повествование.

Key words: Karabakh-name, chronicle, paremiological units, plot, narration.

“Qarabağnamə”lərdə gerçək hadisələrin və tarixi obyektivliyin verilməsində folklor janrlarının və folklor təfəkkürünün güclü təsiri olmuşdur. “Qarabağnamə”lərdə salnaməçilik üslubu folklor düşüncəsini sıxışdırıb çıxarmamış, əksinə folklor-nitq janrları (duaları, andları, atalar sözləri və məsəllər) ilə salnamələrin bədii üslubunun özünəməxsusluğunu şərtləndirmişdir.

Salnamə mətnlərinin strukturunda, təhkiyəsində yer almış atalar sözləri və məsəllər XIX əsr insanının müdrikliyinin təcəssümüdür, xalq təfəkkürünün bədii ifadəsidir.

Salnaməçinin (təhkiyəçinin) və personajların dilində ən çox istifadə olunan folklor janrı atalar sözü və məsəllərdir. Salnaməçini süsləyən poetik aforizmlərlə yanaşı atalar sözü və məsəllər mətnin strukturunda həm ornamental funksiya daşıyır, həm də “uzun mətləblərə körpü salmaq üçündür” (6, s.118). Mətnlərin süjet və təhkiyəsində paremioloji transformasiya halları təsadüfi deyil, həm də paremiyalara xas olan mahiyyətdir. AMEA-nın müxbir üzvü, prof. K.Əliyevin qeyd etdiyi kimi “şifahi və yazılı ədəbiyyatın janrdaxili əlaqələri də mövcuddur. Bunlar isə müxtəlif məzmun və müxtəlif çalarlarda özünü göstərir. Janrdaxili əlaqələr kimi atalar sözləri və aforizmləri nümunə göstərə bilərik” (5, s.4).

Hikmətli sözlər, müdrik kəlamlar tarixi şəxslərin hazırcavablığına müəlliflərin hadisələrə, insanların müəyyən situasiyalarda davranışına, ümumiləşdirici – ekspressiv münasibətini bildirir. Məsələn:

“Şahzadə Abbas Mirzə ona (general Mədətovun dayısı Bidrus bəyə) şikayət edib deyir:

– Sənin bu bacıoğlun çox cahildir. Heç sözünə həd və ölçü bilmir, o, bir nəfər generaldır, Rusiya şahının onun kimi minlərlə generalı var, heç kəsin bu cür söhbətlər eləməyə haqqı yoxdur. Şah babam Tehranda, rus padşahı da Peterburqda oturmuşdur. Ancaq onlar belə sərhəd və vilayətlər barəsində danışib bir-birinə bağışlaya bilərlər. Mənə və ona bu cür söhbətlərdən danışmaq yaraşmaz. Siz ki qoca və böyüksünüz, ona nəsihət ediniz.

Burada yaxşı demişlər: “Elə ki, cavanın cavanlığı cuşa gəldi, təqsir qocadadır ki, aram etməyir”.

Bidrus bəy o saat cavabında deyir:

– Cavanın cavanlığı cuşa gələndə qocanın məsləhəti qulağına girməz.

Abbas Mirzə Bidrus bəyin bu hazırcavablığından xoşu gəlib onu tərif etdi” (11, s.60).

Salnamənin paremioloji strukturunu təşkil edən kiçik folklor janrlarından biri də atalar sözü və məsəllərdir. Azərbaycan paremiologiyasında, folklorşünaslıqda atalar sözü və məsəl-

lər arasındakı münasibətlərə konkret aydınlıq gətirilməyib, araşdırmalarımız ruhuna yaxın olduğundan, atalar sözü və məsəl haqqında tanınmış tədqiqatçı Faiq Çələbimim əriflərini qəbul edirik: “Atalar sözü – xalqın ictimai-tarixi təcrübəsini əks etdirən, əksər hallarda bədii (obrazlı) şəkildə söylənən, mütləq didaktiv xüsusiyyətlər daşıyan həm hərfi, həm də məcazi mənada əşidilə bilən, tam, bitkin cümlə biçimində ifadə olunan müdrik fikirdir, kəlamdır” (3, s.104).

Məsəl ancaq məcazi mənada işlənən bədii, obrazlı ifadədir. Söhbət zamanı müəyyən bir hadisəni, fikri obrazlı şəkildə söyləmək, onu məcazi mənada çatdırmaq və beləliklə, sözə qüvvət vermək və nitqi rəvnəqləndirmək üçün istifadə olunur.

Atalar sözündən fərqli olaraq məsəl: a) xalqın həyat təcrübəsindən çıxan nəticəni ifadə etmir: yəni, öyrədici xüsusiyyət daşımır. b) tam, aydın, bitkin ifadə edən cümlə şəklində olmur. O, artıq söylənmiş fikrin (cümlə və ya cümlələrin) ardınca deyilərək onu qüvvətləndirmək, zənginləşdirmək üçün işlədilir. Məsələn, bəzən cümlənin sonuncu-yekunlaşdırıcı hissəsi kimi də meydana çıxır bilər...” (3, s.105).

Atalar sözləri və məsəllər müəlliflərin hadisələrə münasibətini aforistik, ümumiləşdirmə şəklində ifadə edir. Salnamə müəllifləri bu və ya digər şəxsiyyətin davranışına qiymət vermiş kimi olur.

“Şah öz təyinin əksinə məsləhət verən, ona xain çıxan Heydərəli xanın boynunu vurmağı oğluna əmr etdi.

Böyükələr bu barədə belə demişlər: “Sultanın rəyinin ziddinə rəy demək, öz qanını öz əlini yumaq deməkdir” (11, s.62).

Bəzən müəlliflərin mətnin strukturuna daxil etdiyi aforistik məzmunlu beytlər mənaca atalar sözü ilə yaxından səsləşir. Aşağıdakı bu məsəl də yalan və hiylə yolu ilə Pənahalı xanın oğlu İbrahimxəlil xanı girov saxlamış Fətəli xan haqqındadır: “Xüsusən, Tofiq Nüsrət o kəslər üçün kamil və şamildir ki, öz əhd və isəqlərindən sadıq və sabit olanlar və məkrü qədərü hilədən ki, aqibəti xəsarət və nidamətdir, pəhriz və ehtiraz qılalar. Necə ki, hükəmalar deyib: “Başqasına quyu qazan özü düşər” (8, s.123).

Bu məsəlin ardınca müəllif farsca bir eyt misal gətirir ki, mənası belədir: “Yolda quyu qazmısan ki, xalqı (ora) salasan, o gündən qorxmırsan ki, özünü orada görərsən” (8, s.123).

Bildiyimiz kimi, ancaq hadisələr qəfildən sürətlə dəyişməyə başlayır. Şirazdan özünü “Vəkili-şahi-İran” adlandıran Kərim xan Zənd Fətəli xan Əşrafa qarşı müharibə elan edir və Pənah xanı özünə müttəfiq çağırır. Salnamə müəllifi (H.İ.Əlizadə) həmin hadisələrin gedişatını beyt şəklində bir məsəllə belə mənalandırır və ümumiləşdirir:

“İstərsən ildırım ol, hər nə bilirsən qayır,

Sən saydığın qoy dursun, bax, gör fələk nə sayır” (4, s.322).

Salnaməçilər təhkiyə kontekstində “belə ki, atalardan məsəl qalıbdır”, “necə ki, hükəmalar deyib”, “belə deyir ki...”, “belə ki, məsəl deyiblər”, “belə ki, məsəldir” və s. ifadələrdən istifadə edilir. Maraqlıdır ki, müəlliflər janrın adını hər yerdə “atalar sözü” kimi deyil, “məsəl” kimi təqdim edirlər. Q.L.Permyaknova görə atalar sözü “bütövlükdə klişeləşdirilmiş cümlələrdir, yəni, daimi üzvlərdən ibarət olub və ona görə də nitqdə dəyişməyən və tamamlanmayan cümlələrdir (13, s.45).

Atalar sözü və zərbi-məsəllərlə bağlı müşahidələrimiz göstərir ki, atalar sözü nisbətən qapalı klişelərdir – tələffüz kontekstində müəyyən qanunauyğunluğa əsasən dəyişə, transformasiya oluna bilər. Baharlığın əsərindən daha bir nümunə gətirək: “Və yenə həmin Mirzə oğlu Həsənin yanına bir nəfər abırlı adam gəlib ağlayır ki, Səhləbatlı Aslan mənim namusuma sataşmışdır və bu iş xalq arasında şöhrət edib və mənim o hünərim yoxdur ki, onu öldürəm. Görək bu pulu qəbul edib, gedib Aslanı öldürəsən. Mirzə oğlu pulu qəbul etməyib təvəqqesin qəbul edib. Yenə gedib Aslanı öldürmüşdü. Çox belə işlər etdi, girə düşmədi. Sonra həmin Mirzə oğlu Həsəni öz evində övrətilə yatdığı yerdə bir nəfər on yaşında uşaq öldürdü. Və o uşaq ələ düşmədi, qaçıb getdi o taya, İran tərəfinə. Belə ki, məsəl deyiblər: Hər nə doğrarsan çanağına, o çıxacaq qaşığına” (1, s.307).

Müasir dövrdə bu pəreminin sinonimik variantı belədir: “Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına”.

Q.Permyakov inanır ki, hər bir atalar sözü konkret invariant struktura malikdir. Sinonimik atalar sözü eyni pəremiyanın variantıdır, yaxud tamamilə eyni mətnlərdir. Əhməd bəy Cavanşir öz əsərində Ağa Məhəmməd bəy Qacar ilə Məhəmməd bəy arasında dialoqu təsvir etmişdir. Şah Məhəmməd bəyin boy-buxununu, zahiri görkəmini tərifləyir:

“Əlahəzrət! Yaxşı igidin adını eşit, özünü görmə”, – deyə Məhəmməd bəy cavab verdi (4, s.169).

“Qarabağ xalqının siyasi vəziyyətinə dair” əsəri rus dilində tarixi oçerk kimi yazılsa da, dramaturji elementlərlə, dialoqlara da yer verilmişdir. Tarixi personajlar dialoqda atalar sözündən və məsəllərdən istifadə edirlər. Məsələn:

“Bunların hamısı doğrudur, – deyə xanın qohumu Feyzi bəy cavab verdi. – Lakin unutmayın ki, su meymunun boğazına çıxanda balasını ayağının altına qoyar” (4, s.178).

Atalar sözü və məsəllər müəllif təhkiyəsini daha səmimi, canlı və ekspressiv edir. Məsələn, yenə Baharlının əsərinə müraciət edək.

“Ləzgi döyüşçülərinin bəzi sərkərdələri “Axşam xeyirindən, sabahın şəri yaxşıdır” deyib, səhərə qədər möhlət verməyi məsləhət bildilər. Onlar belə güman edirlər ki, ruslar davadan əl çəkib aman istəyəcəklər və qayıdıb gedəcəklər” (11, s.40).

Maraqlıdır ki, həmin atalar sözü Mirzə Adıgözəl bəyin “Qarabağnamə”sində, həmin situasiya kontekstində işlənir: “Ləzgi sərkərdələrinin bəzisi bu cür məsləhət görürlər ki, axşamın xeyirindən sabahın şəri yaxşıdır. Umma xan və bəzi sərkərdələr isə dedilər:

Allahdan başqa kim bilir ki,
sabah rüzgar başımıza nə oyun açacaqdır” (9, s.61).

Elə deyimlər vardır ki, konkret olaraq, nə vaxtsa bir şəxs tərəfindən söylənilir, sonra isə xalq arasında zərbi-məsələ çevrilir. Məsələn:

“Yolda Hacı Çələbi ki, Şəki hakimi idi, bu sözü dedi: Həqiqət Pənah xan, xan idi. Amma biz ki, gəlib belə qayıtdıq, onu şah qayıdırıb getdik” və bir də dedik ki, “Pənah xan şimdiyədək bir sikkəsiz gümüş idi. Amma bizim gəlib bu növ ilə qayıtmağımız ona sikkə vurub getdik” əhəmənas arasında şimdiyədək zərbü-məsəl olub qalmışdır” (8, s.109).

Gürcüstan valisi İrakli xanların dövründə (Pənah xan, Qaradağlı Kazım xan, gəncəli Şahverdi xan və naxçıvanlı Heydərqulu xan) əsir götürmüşdü. Şahverdi xanın nöqərlərindən biri ata minib xəbərə çatır. Yolda Şəki xanı Hacı Çələbi xanla rastlaşır. “Hacı Çələbi gəmi ilə onu Kürdən keçirməyə əmr elədi. Öylə ki, keçib Hacı'nın hüzuruna gəldi, filfövr ərz eylədi ki, “Qoca baba, var xanları tutdu”. Hacı Çələbi cavab verdi: “Qoca baban onları inşallah xilas edər” deyib, həməən vaxtda üzünü öz müqərriban həzrətinə və ərkanı-dövlətinə tutub: “Yaran nə deyirisiniz? Bu işdə tədbir və məsləhət necə eyləməkdir? Bu müşavirədən qərəzi onların mafiz-zəmirlərin bilənək imiş. Pəs ümərəyi-Şəki və Şirvan əmirləri dedilər ki, bəli biz də bir məsləhət edək görək səlahi-vəqt nə təqazə edər. Hacı onlara buyurdu ki, “Hər nə ki, salah və məsləhət edirsiniz, edin. Amma gərəkdir ki, Kür keçidi içində olsun”(…) Hacı Çələbinin o sözü zərbü-məsəl olub, şimdiyədək xalq arasında məzkurül-lisandır” (8, s.119-120). F.Çələbi haqlı olaraq qeyd edir:

“Küllü miqdarda məsəllər, xalq rəvayətləri və şifahi nəsrin digər janrları ilə bağlıdır. Məsəl çəkən də, onu eşidən də əksər hallarda həmin onun arxasında duran xalq hekayəsindən xəbərsiz olsa da, bu məsəlin mənasını düzgün anlayırlar” (3, s.106).

Bu və ya digər şəxsin dilindən çıxmış sözlər, deyimlər “xalq arasında zərbü-məsəl olub” qalır. “Ənənəvi, arxaik mədəniyyətlərlə bu tipli mətnlər, adətən, nüfuzlu şəxslərə və toplumlara istinad edilərək danışılır...” (7, s.54). Bu məsəllər etnik “toplumun inanc enerjisi ilə yüklənmiş fraqmentlərdir, etnik davranış streqiotipləri və etnik fəlsəfi normalardır, nüfuzlu sözlərdir” (7, s.56).

Misal gətirdiyimiz mətnlərdə məsəllər ibrətli qənaətlər olaraq hadisələrin, əhvalatların “içində hasil olur”: “Qəlibləşmiş bu sintaktik konstruksiyalar dilin məntiqi axarında gerçəkli, düşüncə və mətn kontekstində reallaşmaqla bərabər, həm də müəyyən situasiyalarla bağlı şəkildə ortaya çıxır (2, s.221).

Baharlığın salnaməsində “keçmiş günlər”, “əski günlər” xronotopik dəyərə malikdir. Dəyərli nə varsa, onda olubdur. Baharlı öz hekayətində şahzadə Bəhmən Mirzənin yaşam tərzindən danışarkən bir ibrətamiz hadisəni misal gətirir. “Belə ki, şahzadənin bir qadağanı var idi ki, heç bir nəfərdə cürət yox idi ki, xaric adam ilə bir kəlmə danışa və bir kimsədə də o cürət yox idi ki, onun əhi-əyalın mənzilinə tərəddüd edə. Gündüzlər gözətçilər və gecələr darvaza qıfıllı həmişə tənbeh ilə qadağan edərdi ki, hər kəs öz oxumağında və öz şənini bilməkdə olsun. Və şahzadənin bu əmrindən və nizam və zabitəsindən tamam övladı və əyalı incik idilər. Elə ki, mərhum oldu bir müddət bisəru palıq ilə keçirdilər. Sonra keçən günlərini bir-bir yada salmaq ilə peşman olub, öz naşükürlərinə iqrar etdilər və fayda olmadı. Belə ki, atalardan məsəl qalıbdır. Keçən gün ələ düşməz, calasan günü-günə.

Və yenə belə deyiblər ki: İnsan yaxşı günə davamı olmaz, amma pis günə davamı olar. Belə ki, zahir olur” (1, s.294).

Atalar sözü və məsəlin bol istifadə olunduğu əsər M.Baharlığın “Əhvalati-Qarabağ”dır ki, bu da müəllifin folklor üslubuna xas olan mühüm bir cəhətdir. Salsamə təhkiyəsindən hiss olunur ki, Baharlığın üslubunda folklor təfəkkürü üstün mövqeyə malikdir. Məsələn:

“Yenə bir karvansara Göhər ağa təmir elətməmişdi, məscidi camelərə vəqf etmişdir. İndi Həsən ağanın təsərrüfündədir. Belə ki, karvansaranı təmir edən vaxt o işə baş çəkib fəhlə, bənnasının muzdun verən Süleyman xan imiş. O cəhətə görə Süleyman xan oğlu Həsən ağa iddia edib alıblar. Əvvəl bir dəfə od düşüb yandı. Həsənəğa peşman olub, yenə məscidlərin ixtiyarına verdi. Və sonra dübarə yenə geri alıb, indi xarabadır və zibil tökərlər. Belə ki, məsəldir: “Mərd mərddən kəsər, Murtuzəli hər ikisindən” (1, s.278).

Salsamədə digər bir məsəl Məhəmməd bəy Cavanşirin Mustafa xan tərəfindən öldürülməsi ilə əlaqədar söylənilir: “Məhəmməd bəyi övrəti ilə at üstə gətirilər Mustafa xanın həyətinə. Mustafa xan evdən çıxıb Məhəmməd bəyi söyür ki, a filan-filan olmuş! Sən gəlib mənim əhli-əyalımı girmisən. Məhəmməd bəy deyir ki: Filan-filan olmuş gəlmişdim səni öldürüm. Nə fayda əlimə düşmədin. İndi məni qolubağlı görübsən. Bir qolum açıq olsaydı, tamam Şirvanı qılınca çəkəydim. Ta görəydin dünyada necə oğullar var. Nə edim ki, Səlim xan namərdlik etdi. Məni sən qabağına qolu bağlı göndərdi. Bu sözdə Mustafa xan içəri girib, bir tufəng əlində çıxıb çölə və Məhəmməd bəyi at üstə vurub öldürür və Səlim xana çox razılıq yazır. Mustafa xan Məhəmməd bəyi öz əli ilə öldürüb, Məhəmməd bəyin övrətin intiqam üçün alıb və bir neçə ay saxlayır. Sonra bir atlıya qoşub göndərib Qarabağa. Sonra o övrəti mayor İmaməli ağa alıbdır. Bəli, məsəldir deyiblər: “Nə namərdə bel bağla, nə cəfa çək o candan” (1, s.290).

Beləliklə, paremioloji vahidlər, aforizmlər üzvü şəkildə salsamə üslubuna daxil edilir və təhkiyə polofonikliyi yaradır, yəni, folklor sözü ilə tarixi-informativ söz bir-birini üzvi şəkildə tamamlayır, maraqlı bədii, estetik çalarlar qazandırır. “Qarabağnamə” müəlliflərinin canlı danışığına, şifahi nitqin özəlliklərinə dərinləndən bələdliyi aydın hiss olunur. Ata sözləri və məsəllər folklor hadisəsi olub etnik-mədəni substratın mənalərini özündə ehtiva edir.

Ədəbiyyat

1. Baharlı. Əhvalati-Qarabağ. Qarabağnamələr. II kitab. 1991, s. 269-302.
2. Bayat F. Folklor dərsləri. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 424 s.
3. Çələbi F. “Koroğlu” poeziyası ilə atalar sözləri və məsəllərin qarşılıqlı əlaqəsi \ “Arxetip” jur., №1, 2017, s.58-114.
4. Əhməd bəy Cavanşir. Qarabağ xanlığının 1747-ci ildən 1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair. Qarabağnamələr. I kitab. 1989, s.149-183.
5. Əliyev K. Atalar sözləri və aforizmlər \ Folklor və ədəbiyyat. Bakı: Nurlan, 2-17, s.3-13.

6. Hacıyev T. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı: Yeni nəşrlər evi, Ülm, 1999, 216 s.
7. Kamal R. "Kiatbi-Dədə Qorqud"un kommunikativ məkanı: miforitual aspekt. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 204 s.
8. Mir Mehdi Xəzani. Kitabı-tarixi-Qarabağ. Qarabağnamələr. II kitab, s. 93-202.
9. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə. Qarabağnamələr. I kitab, s. 5-102.
10. Mirzə Camal Qarabaği. Qarabağ tarixi. Qarabağnamələr. I kitab, s. 104-148.
11. Mirzə Yusif Qarabaği. Tarixi-Safi. Qarabağnamələr. II kitab, Bakı, s. 5-92
12. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. М., 1988.
13. Пермяков Г.Л. Паремиологический эксперимент. Материалы для паремиологического минимума. М., 1971.

Л.К.Мейбуллаева

Функция паремиологических единиц в составе структуры «Карабах-наме»

Резюме

Карабах-наме (Карабахские хроники) представляют собой сборник летописей по истории Карабахского ханства, написанных разными авторами (Мир Мехди Хазани, Бахарлы, Мирза Адыгзалбек и др.). В этих хрониках отражены важные события, произошедшие в общественно-политической жизни Карабахского ханства, повествования о поведении исторических личностей в той или иной ситуации.

Эти историко-художественные тексты, написанные в стиле восточной хроники, имеют синкретический характер: это и биографии карабахских ханов, и летопись в целом. Наряду с традиционной восточной летописной традицией на стиль летописей отчетливо ощущается влияние фольклорного мышления, в частности, в текстах мир Мехди хазана, Бахарлы фольклорное слово как авторитетное слово принимает активное участие в построении сюжета. Это связано, прежде всего, с активным участием жанров дидактического дискурса (поговорки и пословицы). Пословицы и поговорки, мудрые идиомы формируют афористическое пространство текстов.

L.K.Meybullayeva

The function of paremiological units in the structure of "Karabakh-name"

Summary

Karabakh-name (The Karabakh Chronicles) is a collection of chronicles on the history of the Karabakh Khanate written by various authors (Mir Mehdi Khazani, Baharly, Mirza Adygzalbek, etc.). These chronicles reflect important events that took place in the socio-political life of the Karabakh Khanate, narratives about the behavior of historical figures in a particular situation.

These historical and artistic texts, written in the style of an oriental chronicle, have a syncretic character: these are biographies of the Karabakh khans, and the chronicle as a whole. Along with the traditional Eastern chronicle tradition, the influence of folklore thinking is clearly felt on the style of chronicles, in particular, in the texts of Mir Mehdi Khazani, Baharly, the folklore word as an authoritative word takes an active part in plot construction. This is primarily due to the active participation of the genres of didactic discourse (proverbs and sayings). Proverbs and sayings, wise idioms form the aphoristic space of texts.

Rəyçi: filol.e.d., prof. R.K.Rəsulov

Redaksiyaya daxil olub: 10.05.2022